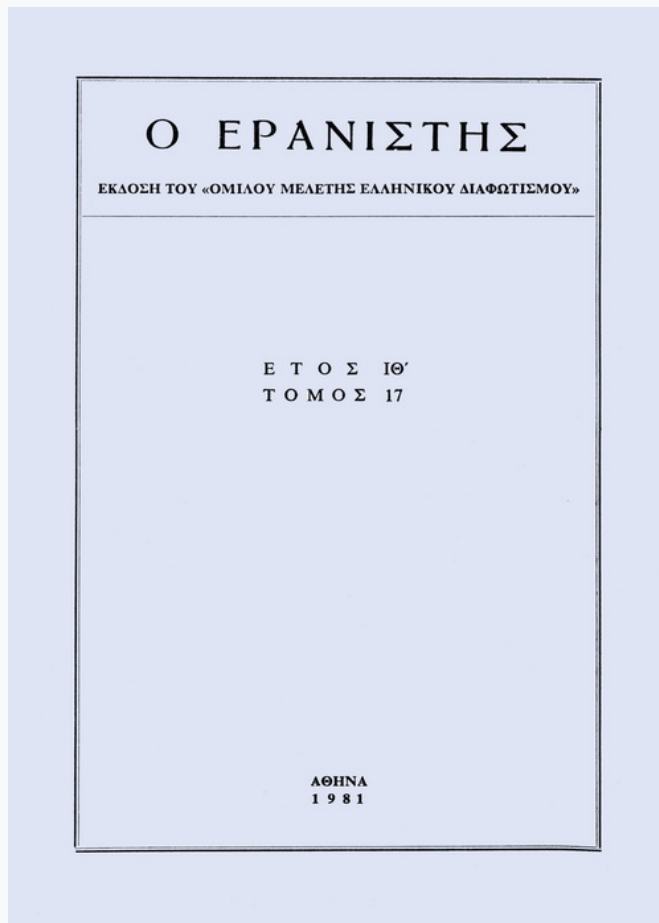

The Gleaner

Vol 17 (1981)

Χριστόδουλος ο εξ Ακαρνανίας και
«Encyclopédie». Πρόδρομη ανακοίνωση

Παναγιώτης Χρ. Νούτσος

doi: [10.12681/er.301](https://doi.org/10.12681/er.301)

To cite this article:

Νούτσος Π. Χ. (1981). Χριστόδουλος ο εξ Ακαρνανίας και «Encyclopédie». Πρόδρομη ανακοίνωση. *The Gleaner*, 17, 13–24. <https://doi.org/10.12681/er.301>

ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ Ο ΕΞ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ ΚΑΙ «ENCYCLOPÉDIE»

Πρόδρομη άνοκοίνωση

Ι. 'Ο Χριστόδουλος Εύσταθίου Παμπλέκης, ό έξ 'Ακαρνανίας¹ δημοσίευσε τὸ 1786, στὴ Βιέννη, τὸ «Περὶ Φιλοσόφου, Φιλοσοφίας, Φυσικῶν, Μεταφυσικῶν, Πνευματικῶν καὶ Θείων Ἀρχῶν» (416 σ.). Για τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν, τῆς πρωτοτυπίας καὶ τῆς ἀξίας αὐτοῦ τοῦ ἔργου διατυπώθηκαν ποικίλες ἀπόψεις. 'Ο Εὐγένιος Βούλγαρης, δάσκαλος τοῦ Χριστόδουλου στὴν Ἀθωνιάδα², ἀσχολήθηκε μὲ τὸ περιεχόμενό του, ὅταν ἀνταποκρίθηκε στὴν παράκληση ἑλληνικῶν συντηρητικῶν κύκλων τῆς Βιέννης ν' ἀνασκευάσει τίς θέσεις τοῦ θιασώτη τῶν «Λιβερτίνων καὶ Θεϊτῶν»³. 'Ο «σύλλογος ἀκλόνητος τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν πίστεως»⁴, ὅταν γέρος πιά καταδίκαιζε τὴ φιλοσοφία τῶν «νεωτέρων»⁵, σὲ μιὰ σύντομη

1. 'Ο G. E. Voumvlinoopoulos, *Bibliographie critique de la philosophie grecque depuis la chute de Constantinople à nos jours*, Ἀθήνα 1966, σ. 100, 102, ἀνάμεσα στ' ἄλλα λάθη του, πιστεύει πὼς ὁ Εὐσταθίου καὶ ὁ Παμπλέκης εἶναι διαφορετικὰ πρόσωπα· βλ. ἐπίσης Ἀπ. Βακαλόπουλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973, σ.840.

2. Βλ. Γ. Ι. Ζαβίρα, *Νέα Ἑλλάς* (1804, ἔκδ. Γ. Κρέμου, Ἀθήνησι 1872), σ. 552 καὶ Ἄλκη Ἀγγέλου, «Τὸ χρονικὸ τῆς Ἀθωνιάδας», *Νέα Ἑστία*, τ. ΔΖ' (Χριστούγ. 1963), σ. 93 κκ.

3. *Ἐπιστολὴ πρὸς ἀναίρεσιν φληγάφου τινὸς καὶ δυσσεβοῦς* (1790), στό: Γ. Αἰνιάν, *Συλλογὴ ἀνεκδότων συγγραμμάτων*, τ. Α', Ἀθ. 1838, σ. 5. Σύμφωνα μὲ τὴ σχετικὴ ὑποσημείωση (σ. 5-6), «Λιβερτῖνοι εἶναι οἱ παρὰ Γερμανοὺς ἐλεύθερα πνεύματα καλούμενοι· λέγονται δὲ ἐκεῖνοι ὅπου ἐλευθέρως φέρονται κατὰ τῆς θείας Γραφῆς, ἐλευθέρως τε περὶ τῆς θρησκείας φρονοῦσι» καὶ «Θεῖται λέγονται ἐκεῖνοι ὅπου δοξάζουν ἐν Ὄν ἕξω τούτου τοῦ κόσμου, αἰτίον τε αὐτοῦ, ἐκ μόνου τοῦ νοῦς ἐγνωσμένου, τὴν ἀγίαν δὲ Γραφὴν καταφρονοῦντες, πλάσματα καὶ φευρέςαι ταῦτα ἡγούμενοι, ὡσαύτως καὶ τὴν θρησκείαν». Ἄλλου ὀνομάζει τοὺς «Θεῖτες» Tolland καὶ Collins «θεοσυγεῖς» *Στοιχεῖα τῆς Μεταφυσικῆς*, τμῆμα Β', Ἐνετίησιν 1805, σ. 170. Ἐπίσης οἱ «Λιμπερτῖνοι» ἔχουν χαρακτηρησεῖ «Θηριάνθρωποι» Γ. Γαζῆς, *Λεξικὸν τῆς Ἐπαναστάσεως* (1847, ἔκδ. Α. Βρανούση, Ἰωάννινα 1971), σ. 62.

4. Αἰνιάν, *δ.π.*, σ. θ'.

5. Βλ. Παν. Χ. Νούτσου, «Εὐγένιος Βούλγαρης καὶ Francis Bacon», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικά*, τ. 22 (1980), σ. 152 κκ.

έπιστολή⁶ σημείωνε άόριστα πώς τὸ ἔργο αὐτὸ ἀποτελεῖ συμπίλημα «ἀποτροπαίων καὶ δυστήνων βιβλιαρίων», κατηγοροῦσε τὸ συγγραφέα του γιὰ ἀδικαιολόγητη ἔπαρση («αὐτὸς φαντάζεται. . . ἕνας Βολτάριος, ἕνας Ρουσσός, Βαΐλος ἢ Σπινόζας»), ἐπιμένοντας περισσότερο στὴν ἀντίκρουση τῶν θεωρήσεών του γιὰ τὴν καταγωγή τῆς θρησκείας καὶ τὸ ρόλο τῆς ἐκκλησίας⁷. Βέβαια, ὁ Παμπλέκης εἶχε ἐγκατασταθεῖ στὴ Λειψία, ὅταν κυκλοφόρησε ἀνώνυμα ἢ Ἐκκολουθία ἑτεροφθάλμου καὶ Ἀντιχρίστου Χριστοδοῦλου τοῦ ἐξ Ἀκαρνανίας» (τὸ 1793, ἴσως στὴν Τεργέστη). Στὸ λιβελλογράφημα αὐτό, ποῦ μᾶλλον γράφτηκε ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Πλαταμῶνος Διονύσιος⁸, ὁ Χριστόδουλος —ὡς μελετητῆς «Ροσοῦ καὶ Βολτέρου»— συγκαταλέγεται στοὺς θαυμαστὲς τῶν «ἐν Εὐρώπῃ παραφύεντων μωρῶν»⁹. Λίγες μέρες μετὰ τὸ θάνατό του (15-8-1793) οἱ μαθητές του— ποῦ τὸν θεωροῦσαν «λογιώτατον»¹⁰— θὰ ἐκδώσουν τὴν ἀπάντησή του στὶς κατηγορίες αὐτές, χωρὶς ὅμως κι ἐδῶ νὰ γίνεταί λόγος γιὰ τὸ πρότυπο τοῦ «Περὶ φιλοσόφου», ἀν καὶ ἀναφέρονται ρητὰ ὁ Rousseau καὶ ὁ Voltaire¹¹. Τὴν ἴδια χρονιά θὰ τὸν ἀφορίσει τὸ Πατριαρχεῖο γιὰ τὸν πανθεϊσμό του («μίαν ἄπειρον οὐσίαν. . . με δύο συνάπειρα κατηγορούμενα ὕλης ἐκτεταμένης ἀπείρου, καὶ νοὸς ἀπείρου ἀρχῆς τῶν ὄντων»¹²), ἐφόσον ἢ Ἐκπάντησις του θεωρήθηκε ἔργο «νέου Σπινόζα» ποῦ ἀκολουθεῖ τοὺς Voltaire, Rousseau καὶ «Φρανκμαζόνιας» (Franc-maçons)¹³.

6. Πρῶτος ἐκδότης τῆς ὑπῆρξε ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας (Βιέννη 1791), πολέμιος τότε τοῦ Χριστόδουλου.

7. Ἐπιστολή, σ. 6,7,10,11.

8. Βλ. Γ. Γ. Λαδῆ - Α. Δ. Χατζηδῆμου, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791-1795, Ἀθήνα 1970, σ. 204.

9. Τὰ παραθέματα στοὺς Λαδῆ - Χατζηδῆμο, ὅ.π., σ. 193 κκ. Γιὰ τὴ συχνὴ χρῆση τοῦ χαρακτηρισμοῦ «Βολτεριστῆς» βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, «Ὁ Βολταίρος στὴν Ἑλλάδα» (1951), στί: Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς, Ἀθήνα 1977, σ. 145 κκ. Γιὰ τὴν τύχη τοῦ Rousseau στὴν Ἑλλάδα βλ. Ρ. Ἀργυροπούλου-Λουγγῆ, «Ἡ ἀπήχηση τοῦ ἔργου τοῦ Ρουσσώ στὸν νεοελληνικὸ Διαφωτισμὸ», Ὁ Ἑρανιστής, τ. 12 (1977) σ. 197 κκ.

10. Ζαβίρας, ὅ.π., σ. 553.

11. Ἀπάντησις ἀνωτύμου πρὸς τοὺς αὐτοῦ ἄφρονες κατηγοροῦς, ἐπ' ὀνομασθεῖσα Περὶ θεοκρατίας, Λειψία, 30 Αὐγ. 1793, σ. 54 κκ. (στὶς προηγούμενες σελίδες ἀναδημοσιεύεται ἢ Ἐκκολουθία ἑτεροφθάλμου).

12. Π. Γοβδελαῆς, Ὁ Ἐξωστρακισμὸς τοῦ ἀσεβοῦς Χριστοδοῦλου τοῦ Μονοφθάλμου τοῦ ἐξ Ἀκαρνανίας, Βούδα 1800, σ. 30-31.

13. Γοβδελαῆς ὅ.π., σ. 22,23. Γιὰ τὴ συμβολὴ τῶν «Φρανκμαζόνων» στὴν ἐμφάνιση τοῦ Διαφωτισμοῦ βλ. Β. Fay, La Franc-Maçonnerie et la Révolution intellectuelle du XVIIIe siècle, Παρίσι 1935· γιὰ τὴ μασονικὴ ἀπαρχὴ τῆς «Εν-

Ἐκ τούτου θὰ παγιωθεῖ ἡ ἀντίληψη, ὅχι σπάνια σὲ συμφυρμὸ μὲ τὴν «Ἀπάντησιν», γιὰ τὸ σπινωζισμό¹⁴ ποὺ προβάλλει τὸ «Περὶ φιλοσόφου», ἄσχετα σὲ ποιὸ πρότυπο βασίζεται ἢ ποιὸ πρωτότυπο μεταφράζει ὁ Χριστόδουλος¹⁵.

cyclopedie» βλ. J. Le Gras, *Diderot et l'Encyclopédie*, Ἀμιένη 1928, σ. 28, καθὼς καὶ γιὰ τὸ σχετικὸ πρότυπο τῆς «Νέας Ἀτλαντίδας» βλ. Fr. Bacon, *Ἡ Νέα Ἀτλαντίδα* (1626), μτφρ. Π. Χ. Νούτσου, Ἀθήνα, «Ἡριδανός», 1979, σ. 51, 71, σημ. 36.

14. Βλ. Χρυσ. Παπαδόπουλου, «Ἱστορικὰ σημειώματα», *Θεολογία*, τ. 4 (1926), σ. 19-20· Θ. Βορέα, «Ἑλληνικὴ φιλοσοφία κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν χρόνους», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. 4 (1929), σ. 84· Ντ. Ἀποστολόπουλου, *Σύντομη ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας*, Ἀθ. 1949, σ. 9· Κ. Ἀξελού, «Ἡ νεοελληνικὴ φιλοσοφία» (1950), μτφρ. Δ. Μπεζαντέ, *Νέα Ἔστια*, τ. 57 (1955), σ. 229· Μ. Κισσάβου, «Χριστόδουλος Εὐσταθίου ὁ Ἀκαρνάν», *Ἀρχαία Ἑταιρείας Αἰτωλοακαρνανικῶν Σπουδῶν*, τ. Α' (1958), σ. 220 κκ· Α. Β. Κωνσταντίνου, «Ἡ φιλοσοφικὴ σκέψις στὴ Νέα Ἑλλάδα», στὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τῶν Μ. Τ. Γιοφτσούκ - Τ. Ι. Οἰζερμαν - Ι. Γ. Στσιπάνοφ, *Σύντομη ἱστορία τῆς φιλοσοφίας*, Ἀθήνα 1963, σ. 859· Voumylinopoulos, ὁ.π., σ. 102· Αἰ. Παπαδερῆ, *Metakenosis* (1962), Meisenheim am Glan 1970, σ. 45· Ἀργυροπούλου - Λουγγῆ, ὁ.π., σ. 198.

15. Ὁ Μ. Ι. Γεδεὼν προσπάθησε νὰ δείξει πὼς τὸ «Περὶ φιλοσόφου» - τὸ ἀντιμετωπίζει ὡς ἔργο τοῦ Παμπλέκη— δὲν ἔχει πανθεϊστικὸ ὑπόβαθρο καὶ ἐπομένως οἱ «βλασφημιαὶ» ποὺ τοῦ καταλογίζει τὸ πατριαρχικὸ ἀνάθεμα εἶναι ἀνύπαρκτες· «Ἐκκλησία καὶ ἐπιστήμη κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα» (1888), στίχοι: *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ γένους, κατὰ τὸν ιη' καὶ ιθ' αἰῶνα*, ἔκδ. Α. Ἀγγέλου - Φ. Ἡλιού, Ἀθήνα 1979, σ. 110. Πρβλ. Α. Παπαδόπουλου - Βρετοῦ, *Νεοελληνικὴ φιλολογία*, τ. Β', Ἀθ. 1857, σ. 349. Ἔτσι ἀπὸ τὴν ἀποκατάσταση αὐτῆ τοῦ Χριστόδουλου («ἄθυμα μᾶλλον ἀσυνεσίας ἢ φθόνου τῶν σχολαστικῶν» Γεδεὼν, ὁ.π., σ. 108) θὰ προκύψει ἡ ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τοῦ Δημαρᾶ, ὅταν γράφει γι' αὐτὸν τὰ ἀκόλουθα: τὰ ἔργα του «δὲν ἔλκουν τὴν προσοχὴ τοῦ ἀναγνώστη ὁποῖος ἀναζητεῖ σταθμούς στὴν πορεία τῆς νέας ἑλληνικῆς παιδείας. Συλλογισμαῖα συγγράμματα μαζεμένα ἀπὸ τίς θεωρίες συντηρητικῶν δυτικῶν φιλοσόφων τῆς ἐποχῆς, γραμμένα σὲ μιὰ ἄνοστη καὶ δυσνόητη ἀρχαῖζουσα γλῶσσα, οὔτε ἐκφράζουν μιὰ πνευματικὴ ἀνταρσία, τῆς ὁποίας τὸν εἶπαν φορέα, οὔτε φαίνεται νὰμποροῦν νὰ τὴν προκαλέσουν» (βλ. «Τὸ σχῆμα τοῦ Διαφωτισμοῦ» (1975) = *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, ὁ.π., σ. 43-44). Ἀπὸ τὴν πρώτη ἔκδοσις τῆς *Ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας* (τ. Α', Ἀθήνα 1948, σ. 151) ὡς τὸ «Σχῆμα τοῦ Διαφωτισμοῦ», (ὁ.π., σ. 43-44, 90, 92, 157, 161, 163, 248, 251, 309, 448· πβ. C. Th. Dimaras, *La Grèce au temps des Lumières*, Γενεύη 1969, σ. 41, 45, 76, 81, 83, 85, 129), τὸν ἀπασχολεῖ κυρίως ὁ ἀφορισμὸς τοῦ 1793. Ὁ Γ. Κουρνούτος ποὺ ἐπιμελήθηκε τὸν τόμο *Λόγιοι τῆς Τουρκοκρατίας*, στὴ σειρά τῆς «Βασικῆς Βιβλιοθήκης», παραθέτει ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ «Περὶ φιλοσόφου» χωρὶς καμιά νύξη γιὰ τὸ πρωτότυπο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εἰσαγωγικὴ παρατήρηση πὼς ὁ «φιλομαθὴς Χριστόδουλος ὑπέστη βαθεῖα τὴν ἐπήρεια» τῶν διδασμάτων τοῦ γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ (τ. Β', Ἀθήνα 1956, σ. 224). Γι' αὐτὴν τὴν ἐπίδραση εἶχε μιλήσει κιόλας ὁ Κ. Σάθας τὸ 1868: «Ποτισθεὶς τὸν ἴδον τῆς τότε ἐπιπολαζούσης δημοκρατικῆς φιλοσοφίας, παρεξέκλινεν ὁ ἀνὴρ εἰς ἀτόπους φιλοσοφικὰς δοξασίας. . . » *Νεοελληνικὴ φιλολογία*,

Π. "Όλες αὐτὲς οἱ προσεγγίσεις ὁδηγοῦν σὲ ἀντίθετα συμπεράσματα καὶ δὲν κατορθώνουν νὰ ἐπισημάνουν τὸ κείμενο ποῦ εἶχε ὑπόψη του ὅταν ἔγραψε τὸ «Περὶ φιλοσόφου» ὁ Χριστόδουλος. Ὁ ἴδιος ὅμως σημείωνε στὸν ὑπότιτλο αὐτοῦ τοῦ ἔργου: «ὅσα διαφόροις σοφοῖς ἀνδράσι συντεθέντα . . . εἰς τὴν Ἑλλάδα φωνὴν μεταφράσθη». Ποιοὶ εἶναι αὐτοὶ οἱ «σοφοὶ ἄνδρες»; Στὴν ἀρχὴ κιόλας τοῦ προλόγου («Τοῖς ἐντευξομένοις, χ.σ.) τοὺς ὑποδηλώνει: («Ὡς ἐν ἱερῷ καὶ θείῳ περιβόλῳ, ἐν τῇ τῶν καθ' ἡμᾶς φιλοσοφούντων ἐπιστημονικῇ καὶ σοφῇ βίβλῳ, ἧς, λογικὸν λεξικόν, τοῦνομα, διὰ πλείστου μετὰ θεωρίας ποιούμενος τὰς ἐμαυτοῦ μελέτας, καὶ τὰ ἐν αὐτῇ παντοῖα καὶ διάφορα γένη καὶ εἶδη οἴασου ἑτέρας, ἢ ἐπιστήμης λόγῳ διεξερχόμενος, ὡς εἰς εὐδιον λιμένα, ἐς φιλοσόφου κἂν ἀνάξιος, προσώρησά ποτε»). Ἐπίσης στὴ σελίδα 19 προσθέτει: («ἐπιτομὴν τινὰ μόνον ὧδ' ἂν εἶη καταγραφεῖν») . . . «διαφόροις μέρεσι τοῦ, ὁ λογικὸν καλεῖται, λεξικοῦ ἐγκατεσπαρμένων ὑπὸ τίτλον, ἐφ' ὃν καὶ ἀναφέρονται γ' ἐκάστη». Τὸ «λογικὸν λεξικόν» παραπέμπει κατευθεῖαν στὸν ὑπότιτλο («Dictionnaire raisonné») τῆς μεγάλης γαλλικῆς «Ἐγκυκλοπαίδειας» (1751-1765). Μιὰ προσεχτικὴ ἀντιπαραβολὴ τῶν ἐπιμέρους ἐνοτήτων τοῦ «Περὶ φιλοσόφου» μὲ τὰ ἀντίστοιχα λήμματα ἀποκαλύπτει τὸ πρωτότυπο τοῦ Χριστόδουλου. Σημειῶνω ἐδῶ, ἓνα μόνον, τυπικὸ παράδειγμα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ χαρακτηρισμοῦ τοῦ φιλόσοφου στὸ ἔργο τοῦ Χριστόδουλου καὶ τὴν «Ἐγκυκλοπαίδεια»:

Μὴ αἰσθόμενοι οἱ πολλοί, οὐ
δὲ τὰς τούτους κινούσας αἰτίας γι-
Les autres hommes sont dé-
terminés à agir sans sentir,

Ἐθῆναι 1868, σ. 494. Καὶ ὁ Α. Δημητρακόπουλος, *Προσθήκαι καὶ διορθώσεις εἰς τὴν Νεοελληνικὴν φιλολογίαν* Κ. Σάθα, Λειψία 1871 σ. 87-88 δὲν κάνει λόγο γιὰ τὴν πηγὴν τοῦ Χριστόδουλου. Ὁ Σάθας, τὸ 1894, εἶχε τὴ γνώμη πὼς τὸ βιβλίον αὐτὸ ἀποτελεῖ ἓνα «πλήρες καὶ εὐληπτον φιλοσοφικὸν σύστημα [. . .] ὑπὸ τὸν μετριόφρονα τίτλον «μεταφράσεως»» *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Ζ', Βενετία 1894, σ. σλζ'. Ὁ Γ. Βαλέτας χαρακτήρισε τὸν Παμπλέκη «ἐγκυκλοπαιδιστὴν» καὶ τὸ «πρωτότυπο» βιβλίον του «Περὶ φιλοσόφου», «διαποτισμένο ἀπ' τὸ γαλλικὸ ὕλισμό» («Ἱστορία τῆς Ἀκαδημίας Κυθωνίων», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, τ. 4 (1948), σ. 165-66). Πβ. Π. Ἀραβαντινοῦ, *Βιογραφικὴ συλλογὴ λογίων τῆς Τουρκοκρατίας* (1866), ἐκδ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἰωάννινα 1960, σ. 218: «ἀποκνήμα τοῦ νοός του»). Ὁ Γ. Κορδάτος τὸν ἔβλεπε ὡς «ὀπαδὸ καὶ κήρυκα τῆς φιλοσοφίας τοῦ ἀστικῷ διαφωτισμοῦ» πιθανολογώντας ὅτι θὰ γνώριζε τὰ ἔργα τῶν Spinoza, Diderot, Voltaire, Helvétius (*Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, τ. Α', Ἀθήνα 1962, σ. 124-25). Ὁ Φιλ. Ἡλιού ὑποστήριξε πὼς τὸ «Περὶ φιλοσόφου», ποῦ «στὸ μεγαλύτερο μέρος του μεταφέρει καὶ παραφράζει δυτικὰ πρότυπα», ἐκφράζει «μιὰ καλὴ στιγμὴ τῆς νεοελληνικῆς σκέψης» «Χριστόδουλος Εὐσταθίου Παμπλέκης», ἐφ. *Ἡ Ἀγωγή*, (Κυριακὴ, 22-2-1976), σ. 11.

νώσκοντες, οὐθ' ὑπάρχειν ὅλως ταύτας ὄνειροπολοῦντες, πρὸς αὐτῶν ἐνεργεῖν οὗτοι ὀρίζονται. τοῦναντίον δ' ὁ φιλοσοφῶν, ἐρμηνεύων αὐτάς τὰ δυνατά, πολ- λάκις καὶ προλαμβάνει, ἐπιχειρῶν ζῆν γνώσει, καὶ παρ' αὐτοῦ ἔσθ' ὅτε, οἷά τι τῶν ὄρωλογίων, ἐν οὐ- τω φῶ, ἀνιών· ἀποδρῶν δὲ οὕτω τ' ἀντικείμενα, ὅσαπερ ἀντιλή- ψεις αὐτῷ δυνατόν ἐπάγειν, τ' ἀ- γαθῶ, ἢ λογικῶ, μὴ ἀρμοζούσας, τὰ τῆ, ἢ ἐνυπάρχει, καταστάσει δυνάμενα διεγείρειν τῶν διαθέ- σεων ἀνηκούσας ζητεῖ, τοῦτο τῷ φιλοσοφοῦντι ὁ λόγος, ὁ τῷ χρι- στιανῶ, ἢ χάρις, τοῦτον ἐνερ- γεῖν αὐτῇ ὀρίζουσα, ἢ ἐκεῖνος ἐκεῖνον.

Πάθεσι κάτοχος ἐκεῖνος, τῶν αὐτῷ πραττομένων οὐδεμιᾶς ἡ- γουμένης σκέψεως, ἐν σκότῳ πλανᾶται. ὁ δὲ καὶ αὐτοῖς τοῦ- τοις οὐκ ἐνεργεῖ, ὅ,τι μὴ μετὰ τὸν λόγον, ὅς, καὶ νύκτωρ ὀ- δεύῃ, οἷα λύχνος, προλάμπει τοῦ- του.

Τῶν ἐν εἴδει ἀπείρων παρατη- ρήσεων κατασκευάζοντος τούτου τὰς αὐτοῦ ἀρχάς, ἀποδεχόμενον τὸ κοινόν, ὡς παραγούσας ἐκεί- ναις ταύτας οὐ προσέχει, ἄττε παρ' αὐτοῦ, ἐν οὕτως εἶπω, ὑφ- ἴστασθαι φρονοῦν τ' ἀξίωμα· ὁ δὲ τῆς αὐτοῦ πηγῆς τοῦτο λαμ- βάνων, καὶ τὴν αὐτοῦ γινώσκων δύνάμιν, χρῆται, ὡς εἰκός.

(σ. 9)

ni connoître les causes qui les font mouvoir, sans même songer qu'il y en ait. Le *philosophe* au contraire demêle les causes autant qu'il est en lui, et sou- vent même les prévient, et se livre à elles avec connoissance: c'est une horloge qui se monte, pour ainsi dire, quelquefois elle-même. Ainsi il évite les objets qui peuvent lui causer des sentimens qui ne convien- nent ni au bien-être, ni à l'être raisonnable, et cherche ceux qui peuvent exciter en lui des affections convenables à l'é- tat où il se trouve. La raison est à l'égard du *philosophe*, ce que la grace est à l'égard du chrétien. La grace détermine le chrétien à agir; la raison détermine le *philosophe*.

Les autres hommes sont em- portés par leurs passions, sans que les actions qu'ils font soient précédées de la réflexion: ce sont des hommes qui marchent dans les ténèbres; au lieu que le *philosophe* dans ses passions mêmes, n'agit qu'après la réflexion; il marche la nuit, mais il est précédé d'un flambeau.

Le *philosophe* forme ses prin- cipes sur une infinité d'obser- vations particulières. Le peuple adopte le principe sans penser aux observations qui l'ont produit: il croit que la maxime existe pour ainsi dire par elle- même; mais le *philosophe* prend la maxime dès sa source; il en examine l'origine; il en con- noit la propre valeur, et n'en fait que l'usage qui lui convieat.

(τ. 12, σ. 509)

Ειδικότερα παρουσιάζεται ή ακόλουθη ταύτιση:

- Περὶ φιλοσόφου (σ. 9-15): *Encyclopédie*, Philosophe, τ. 12, σ. 509-510,
 Περὶ φιλοσοφίας (σ. 15-29): Philosophie, τ. 12, σ. 512-513,
 Ὅρισμὸς τῆς φυσικῆς (σ. 29-31): Physique, τ. 12, σ. 539,
 Ὀντολογία (σ. 40-42): Ontologie, τ. 11, σ. 486-487,
 Κοσμολογία (σ. 42-46): Cosmologie, τ. 4, σ. 294-295,
 Ψυχολογία (σ. 46-50): Psychologie, τ. 13, σ. 543,
 Τίς, ὁ τῆς Φιλοσοφίας σκοπὸς (σ. 61-69): Philosophie, τ. 12, σ. 514-515,
 Περὶ σώματος (σ. 72-94): Corps, τ. 4, σ. 261-263,
 Περὶ βαρύτητος (σ. 153-157): Gravité, τ. 7, σ. 873-874,
 Περὶ τῆς καθόλου βαρύτητος (σ. 158-167): Gravité, τ. 7, σ. 874-876,
 Περὶ κενοῦ (σ. 168-176): Vuide, τ. 17, σ. 572-573,
 Περὶ ἐκτάσεως (σ. 177-187): Etendue, τ. 6, σ. 43-45,
 Περὶ διαστήματος (σ. 187-201): Espace, τ. 5, σ. 453-956,
 Περὶ τόπου (σ. 201-206): Lieu, τ. 9, σ. 495-496,
 Περὶ κινήσεως (σ. 213-238): Mouvement, τ. 10, σ. 830-835,
 Τίς ἡ μονοειδῆς κίνησις (σ. 238-241): Uniforme, τ. 17, σ. 381,
 Περὶ ταχύτητος (σ. 241-250): Vitesse, τ. 17, σ. 359-360,
 Τίς ὄγκος φυσικὸς (σ. 252-253): Masse, τ. 10, σ. 178,
 Θεωρήματα τῆς μονοειδοῦς κινήσεως (σ. 254-282): Mouvement, τ. 10, σ. 835-840,
 Περὶ ὑποστάσεως (σ. 301-303): Substance, τ. 15, σ. 583,
 Περὶ οὐσίας (σ. 315-318): Essence, τ. 5, σ. 996,
 Περὶ Θεοῦ (σ. 367-398): Dieu, τ. 4, σ. 976-980.

Ἀκόμη ὑπάρχουν ὀρισμένες σελίδες ποὺ διασκευάζουν ἢ ἀναπλάθουν περιληπτικὰ λήμματα τῆς «Ἐγκυκλοπαίδειας»:

- Περὶ θεολογίας (σ. 51-61): Théologie, τ. 16, σ. 249,
 Περὶ φύσεως (σ. 282-301): Nature, τ. 11, σ. 40-41,
 Περὶ ὑποστάσεως (σ. 303-315): Existence, τ. 6, σ. 260-267,
 Περὶ ψυχῆς (σ. 318-324): Ame, τ. 1, σ. 327-353,
 Περὶ ἀθανασίας (σ. 359-367): Immatérialisme, τ. 8, σ. 540-547.

Βέβαια ἀρκετοὶ πρόλογοι ἢ ἐπίλογοι κεφαλαίων ἀνήκουν στὸ Χριστόδουλο καὶ ἴσως τὰ ὑπόλοιπα μέρη γιὰ τὰ ὁποῖα ποὺ δὲν ἐξακριβώθηκε καμιὰ σχέση μετὰ τὴν «Ἐγκυκλοπαίδεια». Ὁ μεταφραστῆς-συγγραφέας τοῦ «Περὶ

φιλοσόφου» πού γνώριζε γαλλικά— σ' αὐτὸν ἀποδίδει ὁ Ζαβίρας¹⁶ τὴ μετάφραση τῆς «'Αληθοῦς πολιτικῆς» (Βενετία 1781)— ἐπιχειρεῖ ὀρισμένες προσθαφαιρέσεις (στὶς βιβλιογραφικὲς σημειώσεις, στὰ κύρια ὀνόματα, στὴν ἀπόδοση τῶν προτάσεων κλπ.). "Αν συνυπολογίσουμε τὴν κατοπινὴ κατασυκοφάντηση καὶ δίωξη τοῦ Χριστόδουλου, τὶς ἀντιδράσεις τοῦ ἑλληνικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κατεστημένου τῆς Βιέννης πού ἐντείνονταν μπροστὰ στὰ φιλελεύθερα μέτρα τῆς «φωτισμένης δεσποτείας» τοῦ Joseph II, κατανοοῦμε γιατί μόνον ἔμμεσα μίλησε γιὰ τὸ πρωτότυπο τοῦ ἔργου του. Ἐξάλλου στὶς περιπτώσεις τοῦ Μοισιόδακα καὶ τοῦ Κούμα, ὅπου ἔχουμε μετάφραση ἢ διασκευὴ ξένων παιδαγωγικῶν καὶ φιλοσοφικῶν συγγραμμάτων, ἡ ἀποσιώπηση τοῦ πρωτότυπου δείχνει τὴ συχνότητα ἐνὸς γενότος πού πήγαινε νὰ γίνει συνήθεια.

III. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπισήμανση αὐτῆ, ξαναδιαβάζοντας τὸ «Περὶ φιλοσόφου», μποροῦμε νὰ ὀδηγηθοῦμε στὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα:

α) τὸ βιβλίον αὐτὸ τὸ ἔγραψε ὁ Χριστόδουλος μεταφράζοντας λήμματα τῆς «'Εγκυκλοπαίδειας»·

β) ἐπομένως δὲν πρόκειται γενικὰ γιὰ συλλογίματ' ἔργου, ἀλλὰ γιὰ φιλοσοφικὴ σύνθεση μὲ ἐνιαία γραμμὴ (ὅπως τὴ διαμορφώνει ἡ συλλογικὴ προσπάθεια τῶν συνεργατῶν τῆς «'Εγκυκλοπαίδειας») ¹⁷.

γ) δὲ μεταφέρει θεωρίες συντηρητικῶν δυτικῶν φιλοσόφων τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ τὶς προωθημένες ἀπόψεις τοῦ γαλλικοῦ ἐγκυκλοπαιδισμοῦ ¹⁸.

δ) εἶναι ἡ πρώτη γνωστὴ ἑλληνικὴ ¹⁹ ἀπόδοση ἐκτενῶν λημμάτων τοῦ πολύτομου ἔργου ²⁰ πού χαρακτηρίστηκε «ἰερὴ συμμαχία ἐνάντια στὸ φανατισμὸ καὶ τὴν τυραννία»· ἔτσι:

16. "Ο.π., σ. 553. Πρόκειται γιὰ τὸ ἔργο τοῦ F. de Callières (+ 1717), *La véritable politique des personnes de qualité* (Paris 1722). Πβ. *Encyclopédie*, τ. XVI, σ. 426. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ «Προοίμιον», ὑπάρχουν ἐκτενεῖς ὑποσημειώσεις τοῦ μεταφραστῆ, ἀκόμη καὶ σὲ θέματα φυσικῆς φιλοσοφίας (σ. 122 κκ.). Γενικὰ «'Η ἀληθὴς Πολιτικὴ» μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἔργο μὲ παραδοσιακὰ διδακτικὸ χαρακτήρα.

17. Βλ. Diderot, λήμμα «Encyclopédie», *Encyclopédie*, τ. 5, σ. 635 κκ. Γιὰ τὰ ἀνυπόγραφα ἄρθρα βλ. J. Lough, «The Problem of the unsigned articles in the Encyclopédie», *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century* τ. 32 (1965), σ. 327 κκ.

18. Βλ. τὴν κρίση τοῦ Voltaire, *Le siècle des Louis XIV* (1751) [= *Oeuvres historiques*, ἔκδ. R. Pomeau, Παρίσι 1957, σ. 1220]. Πβ. J. Proust, *Diderot et l'Encyclopédie*, Παρίσι 1967, σ. 505.

19. Ἡ «'Εγκυκλοπαίδεια» ἦρθε σ' ἀριστερὲς ἑλληνικὲς βιβλιοθήκες (μάλιστα καὶ στὴ Βιέννη ὅπου ζοῦσε ὁ Χριστόδουλος)· βλ. Γ. Καρῆ, *Οἱ θετικὲς-φυσικὲς ἐπι-*

ε) προσγειώνει το φιλόσοφο στα έγκόσμια²¹ για να μετατρέψει τη σκέψη του σε «φιλανθρωπία»²² «θείοτης» του είναι ή «πολιτική κοινωνία»²³ και αποστολή του ή διερεύνηση των προϋποθέσεων για την απόκτηση της ευδαιμονίας²⁴ όλων των μελών της που εκπληρώνουν «τα της φύσεως δικαιώματα»²⁵.

στ) θέτει το πρόβλημα του «despotisme éclairé», θυμίζοντας το σχετικό δίλημμα του Πλάτωνα²⁶.

ζ) υιοθετεί την επίθεση των Διαφωτιστών έναντι της άρχαιο-λατρίας²⁷ και ειδικότερα έναντι του άριστοτελισμού²⁸.

η) παρουσιάζει τις φιλοσοφικές και επιστημονικές θέσεις των νεωτέρων (Bacon, Descartes, Gassendi, Spinoza, Malebranche, Locke, Fontenelle, Leibniz, Tolland, Berkeley, Wolff, Montesquieu, D'Alembert, Holbach, Copernicus, Galilei, Newton, Huyghens, Toricel-

στήμες στον ελληνικό 18ο αιώνα, 'Αθήνα 1977, σ. 54. Για τις ιταλικές, ισπανικές, αγγλικές και γερμανικές συνόψεις της βλ. *Cahiers de l'Association internationale des études françaises*, τ. 2(1952), 3 (1953) (άρθρα με γαλλικό τίτλο: «L'Encyclopédie et son rayonne ment à l'étranger»).

20. Για τη συμβολή της «'Εγκυκλοπαίδειας» στην ιδεολογική προετοιμασία της γαλλικής επανάστασης βλ. τη διατριβή του F. A. Kafker, *The Encyclopedists and the French Revolution*, Columbia 1961.

21. Χριστόδουλος, σ. 12. Για τη φιλοσοφία ως «méditation de la vie», βλ. D'Holbach, *La morale universelle*, τ. Α' (Amsterdam 1776), σ. XIV, 337. Πβ. και την πρόωμη αντιπλάτωνική θέση του Spinoza, *Ethica* (1665), prop. LXVIII [= *Opera*, έκδ. C. Gebhardt, τ. II, Heidelberg 1925, σ. 478].

22. Χριστόδουλος, σ. 12. Για τη σχέση του άρθρου «Philosophe» της «'Εγκυκλοπαίδειας» με το αντίστοιχο κείμενο του C. C. Dumarsais (1720, 1743) βλ. H. Dieckmann, *Le Philosophe. Texts and Interpretations*, Saint-Louis 1948, σ. 30 κκ.

23. Χριστόδουλος, σ. 12. Για τη θέση των κοινωνικών επιστημών στην «'Εγκυκλοπαίδεια», βλ. R. Hubert, *Les sciences sociales dans l'Encyclopédie*, Παρίσι 1923. Για το ρόλο του «parti philosophique» βλ. C. G. Stricklen, «The Philosopher's Political Mission», *Studies on Voltaire*, τ. 86 (1971), σ. 137 κκ. και P. Atrati, *Voltaire, Diderot e il «partito filosofico»*, Messina - Firenze 1965.

24. Χριστόδουλος, σ. 12.

25. Χριστόδουλος, σ. 28.

26. Χριστόδουλος, σ. 14 και 13, 49.

27. Χριστόδουλος, σ. 64 κκ.

28. Χριστόδουλος, σ. 66, 67, 51, 56, 70, 109, 116, 134, 173, 201, 202, 236, 316, 374. Βέβαια εξαιρούνται οι 'Ατομικοί από αυτή την επίθεση: Δημόκριτος (σ. 121, 126, 188), 'Επίκουρος (σ. 65, 71, 118, 121, 126, 129, 188, 217) και Lucretius (σ. 121, 129, 171).

li, Bernulli, Euler, Clarke, Maupertuis, Gravensade, Musschenbrooks, Buffon, Bonnet)²⁹.

θ) συναινεί στην ιδέα τῆς ιστορικῆς προόδου («τοιαύτη ἢ τ' ἀνθρωπέου πνεύματος φύσις, ὡς προόδους ἀεὶ ποιουμένην, τῆς αὐτῆς δυνάμεις τελειοῦν δύνασθαι») ³¹.

ι) γνωστοποιεῖ τοὺς νεωτερισμοὺς τῆς ἀγύγιου ³¹ ἢ «πειραματικῆς φιλοσοφίας» ³² καὶ τῶν «πραγματικῶν ἐπιστημῶν».

ια) συμφωνεῖ μὲ τὶς φιλοσοφικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς ἀντιλήψεις τοῦ Newton ³³, ὅπως τὶς εἶχε προεκτείνει ἢ «Ἐγκυκλοπαίδεια», σὲ μιὰ ἐπο-

29. Βάκων (σ. 380), Καρτέσιος (σ. 66, 67, 121, 126, 157, 169, 175, 202, 203, 218, 225, 306, 316, 335, 380, 399), Γασσέλιος (σ. 188), Σπινόζας (σ. 301, 333, 334), Μαλεμβράγγιος (σ. 63, 92, 93, 112, 120, 225, 399), Λάωιος (σ. 188, 238, 379), Φοντανέλος (σ. 18, 65), Λεβνίτιος (σ. 40, 46, 67, 91, 109, 112, 116, 117, 118, 120, 124, 126, 157, 189, 191, 193, 195, 198, 199, 200, 236, 238, 241, 328, 334, 347, 380), Τολάνδος (σ. 301), Βερκλέιους (σ. 92, 93, 112, 334, 335, 336), Οὐόλφιος (σ. 24, 26, 29, 41, 44, 46, 50, 67, 110, 116, 118, 119, 241, 285, 290, 291, 301, 308, 314, 380, 399, 401), Μοντέσιος (σ. 311), δ' Ἀλαμβέρτος (σ. 400), Holbach (σ. 106, 301, 384, 380, 384, 387, 399), Κοπέρνικος (σ. 71), Γαλιλαῖος (σ. 129, 241, 268), Νεύθων (σ. 67, 126, 130, 135 κκ., 151, 162, 164, 167, 172, 173, 174, 189, 219, 236, 252, 311, 380), Ὀνειγένιος (σ. 156, 157, 237), Τορικέλλιος (σ. 237), Βερνούλλιος (σ. 241, 400), Ἐουλέρτος (σ. 401), Κλάρκιος (σ. 88, 191, 195, 390), Μαιουπερτούιος (σ. 46, 78, 140, 143, 144), Γραβεσσάνδιος (σ. 162), Μουσχεμβροέκιος (σ. 144, 201), Βουφφὼν (σ. 123, 124, 284), Βονέτος (σ. 284).

30. Χριστόδουλος, σ. 352· πβ. σ. 16, 62, 63. Βλ. καὶ τὶς σχετικῆς ἀπόψεις τῶν D'Alembert, «Discours préliminaire» (1751), *Encyclopédie*, τ. 1, σ. XIX καὶ D'Holbach, *La morale*, ὁ.π., τ. Α', σ. 123. Πβ. καὶ τὸ εἰδικὸ ἔργο τοῦ Αὔγ. Μπαγιόνα, *Ἡ ιστορικότητα τῆς συνείδησης στὴ φιλοσοφία τοῦ γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ Θεσσαλονίκη* 1974.

31. Χριστόδουλος, σ. 40, 61, 66. Ὁ ὅρος «ἀγύγις φιλοσοφία» (βλ. Μοισιόδασκα, *Ἀπολογία*, 1780, ἔκδ. Α. Ἀγγέλου, Ἀθήνα 1976, σ. 6, 17, 96 κκ.) ἀκολουθεῖ τὸν ἀντίστοιχο γαλλικὸ «la saine philosophie» βλ. Voltaire, *Siècle de Louis XIV* (1751), ὁ.π., σ. 997 κκ.

32. Χριστόδουλος, σ. 396. Ὁ ὅρος «Philosophie expérimentale» (*Encyclopédie*, τ. 12, σ. 514), γνωστὸς στοὺς Γάλλους διαφωτιστῆς (Voltaire, Diderot, D'Alembert) προέρχεται ἀπὸ τοὺς Ἀγγλοὺς ἐπιγόνους τοῦ Fr. Bacon (αὐτὸς τὴν ἔλεγε «ἐμπειρικὴ»)· R. Boyle, «On the Usefulness of experimental Philosophy» (1663), [= *Works*, τ. 1, Λονδίνο 1774, σ. 446].

33. Χριστόδουλος, σ. 167 κκ., 135 κκ., 236. Γιὰ τὴν εἴσοδο τοῦ Newton στὴ Γαλλία βλ. P. Brunet, *L'introduction des théories de Newton en France au 18e siècle*, Παρίσι 1931, καὶ G. Buchdahl, *The Image of Newton and Locke in the age of reason*, Λονδίνο 1961. Γιὰ τὴν εἴσοδο στὴ χώρα μας τοῦ «κλεινοῦ Νεύτωνα» ποὺ ἀπάνοιξε τὸ θῆατρον τῆς ἀληθινῆς Φιλοσοφίας» (Μοισιόδασκας, ὁ.π., σ. 23), βλ.

χή που ό συμπατριώτης του Σ. Μακραιοῦ³⁴, ἐπιχειροῦτε ν' ἀναιρέσει τοὺς νόμους τῆς βαρύτητας·

ιβ) προβάλλει τὴ φυσικὴ νομοτέλεια³⁵ καὶ ἐγκρίνει τὸ μηχανιστικὸ κοσμοεἶδωλο, τὸ ρολόι³⁶.

ιγ) διαπιστώνει τὴν ἐνότητα τοῦ κόσμου³⁷ καὶ τὴ συνέχεια τῶν ἐπιστημῶν ποὺ τὸν ἐρευνοῦν³⁸.

ιδ) ἐναντιώνεται στὴ «μυθολογικὴ φιλοσοφία» καὶ ἐξαιρεῖ τὴ σημασία τῆς «ἀναλυτικῆς»³⁹ μεθόδου στὴν ἐπιστημονικὴ γνώση τῆς πραγματικότητας·

ιε) ἀναζητεῖ τὰ αἷτια τῆς πλάνης τοῦ ἀνθρώπινου λόγου καὶ μετασχηματίζει τὴ γνωσιολογία σὲ «*medicina mentis*»⁴⁰.

ις) καταδικάζει τὴν ἀθηνία (τὸ «κῦρος») καὶ τὸ «συστηματικὸν πνεῦμα» («ὄ γε σχέδια καταγράφον, συστήματα τοῦ παντὸς οἰκοδομεῖ, οἷς εἶτα, πρὸς χάριν, ἢ βίαν, τούτοις ἀρμόζειν σπεύδει τὰ φαινόμενα»⁴¹) ποὺ, κληρονομημένο ἀπὸ τὸν αἰώνα τοῦ Descartes, κινδύνευε νὰ γίνεи τροχοπέδη στὶς ἐπιστημονικὲς ἀναζητήσεις·

ιζ) ἀπαιτεῖ τὴν κάθαρση τοῦ «ὄρθου λόγου» ἀπὸ τὴ σκοτεινὴ μεταφυσικὴ ποὺ ὑποθάλλουν τὰ «τῆς ἀμαθείας σκότη καὶ τῆς ἀπάτης νέφη»⁴².

Α. Γ. Μπενάκη, «Ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ μεταβυζαντινοῦ Ἀριστοτελισμοῦ στὸν ἐλληνικὸ χῶρο», *Φιλοσοφία*, τ. 7 (1977) σ. 420-421, 423, 4328, 430 κκ. Βέβαια μιὰ συγκριτικὴ μελέτη τοῦ «Περὶ φιλοσόφου» καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Βούλγαρη *Τὰ ἀρέσκοντα τοῖς φιλοσόφοις, ἦτοι τὰ περὶ τῶν φύσει ὄντων φιλοσοφούμενα* (Βιέννη 1805) ἴσως μᾶς κάνει ἐπιφυλακτικὸς σὲ διατυπώσεις, ὅπως «ὁ Βούλγαρης εἰσάγει μερικοὺς βασικοὺς νόμους τοῦ Νεύτωνος» G. P. Henderson, *Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἐλληνικοῦ στοχασμοῦ (1620-1830)*, 1970, μτφρ. Φ. Βώρου, Ἀθῆναι 1977, σ. 98.

34. Βλ. Κ.Μ. Κούμα, *Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, τ. ΙΒ', Βιέννη 1832, σ. 575. Πβ. Καρᾶ, ὁ.π., σ. 86 κκ.

35. Χριστόδουλος, σ. 43, 44.

36. Χριστόδουλος, σ. 387, πρβλ. σ. 9. Γιὰ τὴν ταύτιση ρολοῖ=κόσμος καὶ Θεός = ρολογάς, βλ. S. L. Macey, *Clocks and the Cosmos*, Hamden 1980 καὶ Παν. Χ. Νούτσου, *Ὁ νομναλισμὸς*, Ἀθήνα 1980, σ. 81 κκ.

37. Χριστόδουλος, σ. 42.

38. Χριστόδουλος, σ. 25. Γιὰ τὴν προϊστορία τῆς ἰδέας τῆς ἐνότητας τῶν ἐπιστημῶν βλ. Παν. Χ. Νούτσου, *Ὀντοπία καὶ ἱστορία*, Ἀθήνα 1979, σ. 124 κκ.

39. Χριστόδουλος, σ. 111 κκ.

40. Χριστόδουλος, σ. 63 κκ. Πβ. Νούτσου, *Βούλγαρης καὶ Bacon*, ὁ.π., σ. 151 κκ.

41. Χριστόδουλος, σ. 67.

42. Χριστόδουλος, σ. 49· πβ. σ. 12, 13, 14.

ιγ) ξεχωρίζει το φιλοσοφικό λόγο από τη θρησκευτική πίστη⁴³ δείχνοντας πώς ξέρει να ζει στον «αίώνα της φιλοσοφίας»⁴⁴.

ιδ) συναρτά την ελευθερία του πνεύματος με την αμείλικτη έκμη-δένιση των προλήψεων⁴⁵ και της «τυφλής»⁴⁶ δεισιδαιμονίας.

κ) αποδέχεται μια μετρημένη κριτική της θρησκείας⁴⁷ και παραθέτει τὰ επιχειρήματα της νεότερης μεταφυσικής για την ύπαρξη του Θεού⁴⁸.

κα) σχολιάζει τις απόψεις της «φυσικής θεολογίας» και των ντεϊστών⁴⁹, χωρίς όμως να υιοθετεί τον άθεϊσμό. Ειδικότερα απορρίπτει ρητά τις πνευθεϊστικές αντιλήψεις του Spinoza⁵⁰ και το άθεϊστικό «πιστεύω» του Holbach (παραπέμπει συχνά στο «Système de la nature» χωρίς να κατονομάζει το συγγραφέα του⁵¹). Βέβαια η σκέψη του Όλανδοϋ φιλοσόφου είχε ξεχωριστή απήχηση στις φιλοσοφικές διερευνήσεις του γαλλικού Διαφωτισμού⁵². Έτσι εξηγείται, στα πλαίσια μιας γενικής

43. Χριστόδουλος, σ. 9. Για τη βακωνική συσχέτιση λόγου - φιλοσοφίας βλ. Νούτσου, *Ουτοπία και ιστορία*, σ. 37.

44. D'Alembert, *Mélanges de littérature, d'histoire et de philosophie*, τ. IV, Άμστερνταμ 1767, σ. 3. Πβ. Diderot, *Fils naturel* (1757) [= *Oeuvres complètes*, έκδ. R. Lawinter, τ. 3, Παρίσι 1970, σ. 33].

45. Χριστόδουλος, σ. 68. Για το θέμα των «préjugés» βλ. Νούτσου, *Βούλγαρης και Bacon*, ό.π., σ. 152 κκ.

46. Χριστόδουλος, σ. 54. Βλ. για το ίδιο ζήτημα Diderot, *Pensées philosophiques* (1746) [= *Oeuvres complètes*, τ. 1, 1969, σ. 277]. Για την πρόταση «écrasez l'infâme» βλ. R. Pomeau, *La Religion de Voltaire*, Παρίσι 1956, σ. 309 κκ.

47. Χριστόδουλος, σ. 54.

48. Χριστόδουλος, σ. 390 κκ. Το λήμμα «Dieu» ακολουθεί τον S. Clarke, *A Demonstration of the Being and Attributes of God* (Λονδίνο 1706).

49. Χριστόδουλος, σ. 56, 58 κκ., 358, 340, 402 κκ. Βλ. και τον όρισμό του Diderot, *Pensées philosophiques*, ό.π. σ. 277. Πβ. J. E. Barker, *Diderot's Treatment of the Christian Religion in the Encyclopédie*, Νέα Ύόρκη 1941 και F. E. Manuel, *The Eighteenth Century confronts the Gods*, Νέα Ύόρκη 1967, σ. 57 κκ.

50. Χριστόδουλος, σ. 301, 333, 334.

51. Χριστόδουλος, σ. 106, 301, 380, 384, 378, 399. 'Ο Σάθκς (*Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. Ζ', σ. σλγ') νομίζει πως ό «τοϋ της φύσεως συστήματος καθηγητής» είναι ό 'Ιωάννης Τζανέτος, συγγραφέας του *Κατά 'Ωμέλου περί της τοϋ παντός φύσεως*, Βιέννη 1787. Έτσι αναγκάζεται να θεωρήσει ως χρόνο δημοσίευσης του «Περί φιλοσόφου» το 1787.

52. Βλ. P. Vernière, *Spinoza et la pensée française avant la Révolution*, τ. Α, Β', Παρίσι 1954. 'Ο Spinoza ήρθε στη Γαλλία με το στίγμα του «άθεου» βλ. P. Bayle, *Dictionnaire historique et critique* (1697, Genève 1969: Paris 1820), τ. 13, σ. 416 κκ. Πβ. *Encyclopédie*, τ. 15, σ. 463 κκ.

καταδίκης τῆς «ύλοφροσύνης»⁵³ τῶν Γάλλων φιλοσόφων ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικούς μας κύκλους, ἡ ἐπίθεση πρὸς τὸ «σημαιοφόρο τῆς ἀθεΐας»⁵⁴ καὶ πρὸς τὸ «ἀθροώτατον δόγμα τοῦ Πανθεϊσμοῦ»⁵⁵. Ὁ χαρακτηρισμὸς «ὀπαδὸς τοῦ Σπινόζα» ἢ «βολτερόφρων» ἦταν μιὰ πρόχειρη ἐτικέττα στὸ λυσσώδη πόλεμο τῶν ρασοφόρων «φανατικῶν παλαιοφιλοσόφων»⁵⁶ ἐναντίον ἐκείνων ποὺ ἐκπροσωποῦσαν τὶς νέες ιδέες.

Παναγιώτης Χρ. Νοῦτσος

53. Κ. Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, τ. Α', Βιέννη 1818, σ. 150.

54. Βούλγαρης, *Στοιχεῖα τῆς Μεταφυσικῆς*, τμῆμα Γ', Ἐνετίησιν 1805, σ. 114.

55. Βούλγαρης, *Κατὰ Ὁμιλιτικῶν, Ἀδολεσχία φιλόθεος*, τ. Β', Βιέννη 1801, σ. 353.

56. Γεδεών, *δ.π.*, σ. 100.